



IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059



VOL.3 № 4

2026

XIVA XONLIGI BOZORLARIDA BOJXONA YIG'IMLARI VA BOJMONLAR FAOLIYATI

Matyakubova Muborak Madrimovna
Urganch davlat universiteti, dotsenti

Annotatsiya

Xonlik g'aznasi daromadlarining asosini tashkil qilgan bojxona tushumlari bojmonlar tomonidan undirilgan. Bozor faoliyatida bojxona boshlig'i alohida nufuzga ega edi. Bojmonlar xonning ishonchli vakili, yaqin do'sti sifatida qaralgan. Savdogarlarning qaysi yo'ldan yurishlariga qarab bojxonalar qurilgan. Boj har bir kelayotgan va ketayotgan karvondan olingan. Karvondagi har bir savdogar saroy zakotchisi oldiga kirib, boj to'lagan va yana har bir tuya haqini to'lab, yorliq yozdirib olgan. Bu yorliqlar mamlakat chekka qishloqlaridan ham chiqib ketguncha xizmat qilgan.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, iqtisodiy munosabat, Bozor faoliyati, bojxona, zakotchi, bojmon.

ТАМОЖЕННЫЕ ПОШЛИНЫ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТАМОЖЕННИКОВ НА РЫНКАХ ХИВ-ХАНАТА

Матякубова Муборак Мадримовна
Ургенчский государственный университет, доцент

Аннотация

Глава таможи оказывал особое влияние на деятельность рынка. Таможенные сборы, составлявшие основу доходов казны ханства, собирались таможенниками. Таможенники считались доверенными представителями и близкими друзьями хана. Таможенные участки строились в зависимости от маршрута движения купцов. Таможенные пошлины взимались с каждого прибывающего и отбывающего каравана. Каждый купец в караване ходил к дворцовому сборщику закята, платил пошлину, а также платил сбор за каждого верблюда и заказывал на нем этикетку. Эти этикетки служили даже отдаленным деревням страны.

Ключевые слова: Хивское ханство, экономические отношения, рыночная деятельность, таможня, сборщик закята, таможенник.

CUSTOMS DUTIES AND ACTIVITIES OF CUSTOM COLLECTORS IN THE MARKETS OF THE KHIV KHANATE

Matyakubova Muborak Madrimovna
Urgench State University, Associate Professor

Abstract

The head of the customs office had a special influence in the activities of the market. Customs revenues, which formed the basis of the income of the khanate treasury, were collected by customs officers. Customs officers were considered trusted representatives and close friends of the khan. Customs offices were built depending on the route taken by the merchants. Customs duties were collected from each arriving and departing caravan. Each merchant in the caravan went to the palace zakat collector, paid the duty, and also paid the fee for each camel and had a label written on it. These labels served even the remote villages of the country.

Keywords: Khiva Khanate, economic relations, Market activities, customs, zakat

collector, customs officer.

Xususan Xiva xonligida bir nechta bojxonalar mavjud bo'lgan[1]. Xiva savdo yo'llari kesishgan joyda joylashgani uchun undan Hindiston, Xitoy, Eron, umuman Sharqiy va Janubiy Osiyo mamlakatlariga boradigan yo'llar boshlanadi. Xiva Rossiyaga boradigan hamma qisqa savdo yo'llari kesishgan nuqtada joylashgani uchun Osiyo tovarlari uchun ombor vazifasini ham o'tagan[2]. A.Kun ham shunga o'xshash ma'lumot keltiriladi: "Urganch shahri nafaqat xonlikning, balki unga qo'shni davlatlarning ulgurji savdo ombori bo'lib, mahsulotlar xonlik va undan keyin Rossiyaga yuborilgan" [3]. Savdogarlardan boj, tamg'a kabi to'lovlar olingan va boj undiruvchi "bojbon" deb atalgan. Shaharlardagi bojxonalar tepasida oliy hukmdorga yaqin amaldor turgan. Buxoroda bu ish boshida qushbegi, Qo'qon xonligida mingboshi, Xiva xonligida bu vazifani birinchi mahram bajargan.

Ichan-Qal'aga kiradigan Ota darvozaning o'ng tarafida ikki xona mavjud bo'lib, ulardan birida chetdan olib kelayotgan savdogarlardan undirilgan bojlar (bojxona), ikkinchisida xorij pullari Xorazm puliga almashtirilgan (sarrofxona) bo'lgan. Chunki karvonsaroyda karvonlar ko'zdan kechirilib, mollar tekshirilib, undan boj olingan[1]. A.Vamberi "Bu mamlakat odatiga ko'ra, bojxona vazifasini o'tagan karvonsaroy oldida" to'xtaganini yozadi[4]. Xiva xoni xazinasiga tushadigan boj solig'i foydasi yiliga 100 dukatgacha yetgan[2].

Xiva xonligida savdogarlar chegaradan o'tganda yoki bozorga mol keltirganda molining qiymatiga qarab bojmonga boj to'lagan. Qo'y uchun 1 tanga, sigir uchun 8 tanga, tuya uchun esa 10-18 tanga, otning zotiga qarab esa 6 dan 30 tangagacha boj to'lash majburiy bo'lgan. Bundan tashqari, Amudaryoning o'ng qirg'og'ida to'qayzor o'rmonlar bo'lib, har yili bir marta imoratga ishlatish, hunarmandchilikda foydalanish uchun daraxt kesishga ruxsat etilgan. Xonlik boyligi hisoblangan to'qayzor o'rmondan har bir arava daraxt kesganlik uchun bir tanga boj to'langan[5]. Boj undirishning o'ziga xos usullaridan biri uni mol bilan to'lash edi. N.Muravyevning ko'rsatishicha, "Xivada xonlik shaharlariga "keltiriladigan mollarning o'ttizdan bir qismi" boj tariqasida to'langan" [6]. 1840 yilda e'lon qilingan G.Gilmersen karvonlardan boj solig'i pul bilan olinishi va aniq soliq miqdori belgilanmaganligi, soliq avval Urganchda, keyinchalik Xivada olinganligini xabar qiladi[7].

MUHOKAMA VA NATIJALAR (ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ / DISCUSSION AND RESULTS).

Xorijiy savdogarlar xonliklar shaharlariga keltirilgan mollari bilan karvonsaroylarda ulgurji savdoni amalga oshirgan. Bu yerda musulmonlardan 2,5 %, ruslar va o'zga din vakillaridan 5 % zakot undirilgan[6]. Xonlikda nafaqat ruslar balki, ingliz savdogarlari ham o'z tovarlari savdosini amalga oshirish uchun harakat qilganlar. R.Alimova ular xususida quyidagilarni yozadi: "Inglizlar Xivada o'zlarining tovarlari uchun bozor ham qidirgan, lekin izlanishlar natijasida ular Yevropa tovarlariga xivaliklarning extiyoji kamligini sezishgan. Shuning uchun bu yerda foydali savdo qilishga ko'zi yetmay, foydadan ko'ra sarf-xarajat miqdori oshib ketadi, deb hisoblashgan. Boj masalasida, musulmon bo'lmaganlarning tovarlaridan 5%, musulmonlardan esa 2,5% boj soligi olingan" [7]. Eronlik savdogarlar keltirgan mollardan ham 5%, musulmonlardan esa 2,5% zakot yoki boj olingan. Eroniylik shia mazhabida bo'lgani uchun boshqa din vakillari qatori boj to'lagan[8] Xonlikda bojmonlarning mavqei nihoyatda baland bo'lib, ularga alohida hurmat ko'rsatilgan. Shunday bojmonlar sarasiga Xo'jash mahram faoliyatini keltirish mumkin. Muhammad Rahimxon I Kengashiga a'zo bo'lmasa-da, uning yig'ilishlarida Xo'jash mahram ham qatnashgan. Uning otasi Oллоhnazarni Muhammad Amin mehtar Erondan qul sifatida sotib olib Xivaga keltirgan va u Xivaga kelgach, shialikdan sunniylik mazhabiga o'tgan edi [9]. Eroniy qul Xo'jash mahram shialikdan sunniylikka o'tgan bo'lsa-da, doimo o'z mazhabiga sodiq qolgan[10]. Tarixiy manbalarda bu haqda ma'lumotlar keltirilgan. U yaxshi chavondozligi uchun otchopar lavozimiga tayinlanadi. Musulmonlikni qabul qilgan, uylangan va oilalik bo'lgan, yaxshi xizmatlari uchun qullikdan ozod etilgan. Xon unga mirza ham tayinlagan[11]. Uning o'g'li

Xo'jash ham otasi kabi yaxshi chavondozi, mohir qilichboz, ilm ma'rifatli yigit bo'lib yetishdi. 1806 yilda Buxoro bilan bo'lgan jangda Muhammad Rahim to'rani qutqarganlar qatorida bo'lganligi bois uning mavqei yanada oshdi[9]. 1819 yilda Xivaga kelgan kapitan N. Muravyev Xiva xonining Oliy Kengashi to'g'risida yozadi: "Xon atrofidagi bosh amaldorlardan uchinchi Xo'jash mahram. U a'zo bo'lmasa ham Kengashda qatnashgan. Haqiqiy a'zolardan hech kim uni Kengashdan chiqarishga qurbi yetmagan". 1819 yilning 21- noyabrida xon bilan uchrashishga muvaffaq bo'lgan N. Muravyev Xiva xoni bilan bo'lib o'tgan rasmiy qabul marosimi vaqtida xonning hukmdorga maslakdosh sifatida amaldorlaridan Xudash mahram va Yusuf mehtar ishtirok etgan[12]. Xudash mahram qirq yoshlar atrofida, xonning sevimli kishisi, qora soqoli o'sgan go'zal chehrasi aqlli va qarashlari ma'noli. O'z safdoshlari ichida ozoda va boy kiyinadi. U so'zga chechan, so'zlari muloyim va yoqimli, uning bitta mirzasi va devonlari bor[13]. Munisning "Firdavs ul-iqbol" asarida ham u haqda chiroyli ta'rif keltiriladi: "Xo'jash mahram xonning yaqin sirdosh do'sti, saltanat ayvonining tayanch ustuni va davlat bosh mahfiy ishlarining ichki mahrami" [14]. Mahram urushda ko'rsatgan jasratlari sabab xonga yaqin bo'lgan. Boshqa manbalarda ham ushbu eroniy mansabdor haqida iliq so'zlar ko'p aytiladi. Xo'jash mahram haqiqatdan ham jasur kishi bo'lib, urushda ko'p xizmat qilgan, bu xizmatlari evaziga ozodlik mukofotini olgan edi[11]. Xo'jash mahram davrida chet mamlakatlardan kelgan va chetga chiqariladigan karvonlardan olinadigan boj olish qonuniy tusga kirdi. To'langan boj uchun yozilgan yorliqqa muhr qo'yilgan. Natijada xon xazinasi ancha ko'paygan[9]. U bojxona boshlig'i bo'lgach, juda boyib ketgan, o'zidan yuqori mansabdorlarga qulday xizmat qilib, o'zidan past tabaqaga mensimay munosabat qilgan. Shu sababli uni tevarak-atrofidagi kishilar yoqtirishmagan. Hatto, o'zining shaxsiy mulkidan Xo'jash mahram madrasini ham qurdiradi. 1839-1840 yillarda Olloqulixon davrida Ichan Qal'a markazida qurib bitkazilgan Xo'jash mahram madrasasida maxsus bojxona faoliyati uchun 30 dan ziyod tolibi ilmlar tayyorlanganligi bojxona tizimining yaxshi tashkil etilganligidan guvohlik beradi[15]. 1819 yilda Xivaga kelgan kapitan N. Muravyev Xo'jash mahram qirq yoshlar atrofidagi kishi sifatida ta'riflaydi. 1841 yilda Xivaga kelgan kapitan Nikiforov Xo'jash mahram "oltmish yoshlarda, Toshhovuz viloyatining hokimi lavozimida ham ishlagan, endi davlat ishlari bilan shug'ullanmaydi, lekin saroyda obro'si katta" [16], - deb yozadi. Xo'jash mahram 1779 yilda tug'ilgan 1854 yil 75 yoshida vafot etgan[6]. Palvonniyoz Muhammad - Komil Xorazmiy Xo'jash mahramning qizidan bo'lgan nevarasi hisoblanadi.

Xulosa (Conclusion).

Rossiya bosqinidan so'ng bojmon tayinlash borasida ham o'zgarishlar bo'ldi. U. Bekmuhammad bu borada qiziqarli ma'lumotni keltiradi: "Mahalliy kishilardan bojxona boshlig'ini tayinlashga Xorazm savdogarlariga yon bosish, deya ishonchsizlik bilan qaralgan. Ammo shu yerdagi yoki to'ppa-to'g'ri Peterburgdan bojxona boshlig'i kursisiga bir rusni olib kelishga mustamlakachilar botinolmadilar. Biroq buning ham yo'li topildi. Asli sho'rxonlik, hozirgi to'rtko'llik bo'lgan Saidmurodni bojxona boshlig'i qilib tayinlashdi. Zero, u Galina Ivanovna degan rus ayoliga uylangandi. Shu taxlit xalq orasida "O'rislarning bojmon kuyovi", deb tanilgan Saidmurod bojmon, xotini rus bo'lgani bois 1895 yildan yaxshigina mansabni egallagan. U Rossiya imperiyasi bojxona qonunlariga ko'ra, keskin belgilangan narxdagi bojni olar, bu esa ko'pchilik nazarida qattiqqo'llik bo'lib tuyulardi. Ammo u o'zbekchilik qilib, faqirroq kishilarga yon bosar, beva-bechoralarga yordam qo'lini cho'zardi. Saidmurod bojmon ko'p yillar shu maskanda ishlab, o'lkaning eng nufuzli kishilaridan biriga aylandi. U xotini Galina Ivanovna bilan Mariya, Abdulla, Muhammad, Nazarboy, Madrahim ismli farzandlarini ham elda obro'e'tiborli qilib tarbiyaladi. Ayni paytda o'ris xotining maslahatiga quloq tutib, topgan pullarini xorazmcha aytganda "arja"- sandiqda emas, ko'paytirish uchun sarfladi. Petro-Aleksandrovska, Shobboz va Hazoraspa paxta tozalash zavodlariga asos soldi. Saidmurod bojmondan sanoatga asos solgan zavodchi boy va "o'rislarning bojmon kuyovi", degan nom qoldi. U 1920 yillarning o'rtalarida Hazoraspa vafot etdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Агзамова Г. Ўзбекистон шаҳарлари XVI-XIX асрнинг ўрталарида. Тошкент, 2017. -Б. 136.
2. Алимова Р.Р. Ўрта Осиё хонликларининг қўшни давлатлар билан дипломатик ва савдо-иқтисодий муносабатлари. Toshkent, 2017. -Б. 90-91. Абдухалилова А. XIX аср охири - XX аср бошларида Хива хонлиги бозорларида солиқ ва йиғимлар. // XXI asr: fan va ta'lim. Ilmiy elektron jurnali. № 2, 2024 yil.
3. Кун А. Культурный оазис Хивинского ханства Город Ургенч // Туркестанские ведомости. 1874.№ 6. С.54. Абдухалилова А. XIX аср охири - XX аср бошларида Хива хонлиги бозорларида солиқ ва йиғимлар . // XXI asr: fan va ta'lim. Ilmiy elektron jurnali. № 2, 2024 yil.
4. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. М.: Изд.Мамонтова, 1867. - С.104.
5. Бекмухаммад У. Хива хонлиги тарихидан лавҳалар. Урганч, 2008. -Б. 32.
6. Муравьев Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева. – Москва, 1822. – Ч. I-II. – С.82.
7. Гильмерсен Г. Хива в нынешнем своем состоянии. Выр. «Отечественные записки». 1840.— С. 105. Алимова Р.Р. Ўрта Осиё хонликларининг қўшни давлатлар билан дипломатик ва савдо-иқтисодий муносабатлари. Тошкент, 2017. -Б.89.
8. Худойбергенов К. Хива дунёдаги энг қўхна қалъа.Тошкент. 2012. -Б.96.
9. Давлатёр Раҳим.Оллоқулихон. Урганч, Қувончбек-Машҳура МЧЖ. 2018. -Б.210.
10. Мирпанжий И. Асирликдаги хотиралар. –Урганч, Хоразм. 1997. -Б. 43-45.
11. Сапарбоев Б. Муҳаммад Раҳимхон I даврида Хива хонлиги тарихи (1806-1825 йй.). Бухоро, Дурдона. 2023. -Б.38.
12. Муҳаммаджонов А.Р., Неъматов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Тошкент: Фанлар Академияси нашриёти, 1967. -Б. 143.
13. Записки Муравьев Н.Н. Путешествие в Хиву // Русский архив. -М.: 1887. № 9-10. С.61-65.
14. Мунис, Огахий. Фирдавс ул-иқбол. Тошкент, 2019.- Б. 359-360.
15. Қодиров Ж., Гаипназаров Р. Ўзбекистон республикасида божхона иши тарихи. // Ўзбекистон божхона ахборотномаси. 2019. № 1. Б.14.
16. Залесов Н. Посольство в Хиву капитана Никифорова в 1841 году.